

УДК 329:323(477)

**ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ
ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ
СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕМОКРАТІЇ**

**POLITICAL OPPOSITION
AS AN ELEMENT OF THE POLITICAL SYSTEM
OF SOCIETY AND DEMOCRACY**

Морарь М. В.,

доктор політичних наук, професор кафедри
суспільно-гуманітарних наук, Таврійський
державний агротехнологічний університет
(Мелітополь, Україна), e-mail:
morar1956.gm@gmail.com

Цветкова Г. О.,

студентка, факультету агротехнологій
та екології, Таврійський державний
агротехнологічний університет (Мелітополь,
Україна), e-mail: anchinaclervb@gmail.com

Morar M. V.,

Doctor of Political Sciences, Professor of the
Department of Social and Humanitarian Sciences,
Tavria State Agrotechnological University (Melitopol,
Ukraine), e-mail: morar1956.gm@gmail.com

Tsvetkova G. O.,

Student, Faculty of Agrotechnologies and Ecology,
Tavria State Agrotechnological University (Melitopol,
Ukraine), e-mail: anchinaclervb@gmail.com

Досліджується політична опозиція як елемент політичної системи суспільства та демократії. Підкреслюється, що у суспільному житті будь-якої демократичної країни стосунки між політичними опонентами будуються по лінії влада-опозиція, тобто опозиція – це об'єктивне явище суспільного життя.

Ефективність діяльності політичної опозиції залежить від багатьох факторів, зокрема: законодавче визначення статусу опозиції; гарантії її прав; згуртованість авторитетного лідера.

Наголошується на тому, що політичні події 2013–2018 рр. в Україні свідчать про актуалізацію проблеми опозиції як складової політичного процесу та необхідність її нормативного визначення в межах державного законодавства. Крім того події цього періоду привели до трансформації повноважень інститутів державної влади, повернення до конституції 2004 р., боротьби політичних еліт, протистояння у Верховній Раді, які перетворилися в постійний фактор і фактично паралізують дієвість законодавчого органу держави тощо. Нагальною потребою на сучасному етапі є сильна демократична влада, консолідація усіх політичних сил (коаліції та опозиції) для збереження стабільності і міжнародної згоди.

В цьому контексті підкреслюється що сьогодні особливої актуальності набуває комплекс проблем, пов'язаних з законодавчим забезпеченням діяльності політичної опозиції. В Україні проблема парламентської опозиції залишається без юридичного вирішення.

Ключові слова: політична опозиція, політична партія, політична ідеологія, політичний процес, політична система, влада, громадське суспільство, держава.

Explores the political opposition as an integral element of political system of society. It is emphasized that in the social life of any democracy, relations between political opponents are built under the power-opposition, i.e. the opposition is an objective social phenomenon.

The effectiveness of political opposition depends on many factors, in particular: legislative definition of the status of the opposition; as a guarantee of its rights; solidarity authoritative leader.

The emphasis on the fact that political developments 2013–2018 in Ukraine testify to the actualization of the problem of the opposition as part of the political process and the necessity of its normative definition within the state law. Additionally, the events of this period led to the transformation of the powers of state institutions, the return to the Constitution of 2004, the struggle of the political elites, the opposition in the Verkhovna Rada, which has become a permanent factor and, in fact, paralyze the effectiveness of the legislature of the state, etc. The urgent need at the present stage there

is a strong democratic government, and consolidation of all political forces (majority and opposition) to maintain stability and ethnic harmony.

In this context, it is emphasized that today the special actuality is acquired the complex problems related to legislative support of the political opposition. In Ukraine the problem of the parliamentary opposition is still without a legal decision.

Keywords: political opposition, political party, political ideology, political process, political system, power, social society and the state.

Українське суспільство постійно перебуває в стані перманентних політичних криз. Політичні події 2013–2018 рр. в Україні свідчать про актуалізацію проблеми опозиції як складової політичного процесу та необхідність її нормативного визначення в межах державного законодавства. Події цього періоду привели до трансформації повноважень інститутів державної влади, повернення до Конституції 2004 р., боротьби політичних еліт, протистояння у Верховній Раді, які перетворилися в постійний фактор і фактично паралізують дієвість законодавчого органу держави тощо. Нагальною проблемою на сучасному етапі є сильна демократична влада, консолідація усіх політичних сил (коаліції та опозиції) для зміцнення незалежної держави.

Зважаючи на вищесказане, сьогодні особливої актуальності набуває комплекс проблем, пов'язаних з законодавчим забезпеченням діяльності політичної опозиції. Зокрема, регулювання правового статусу, механізми взаємодії влади та політичної опозиції. В Україні проблема парламентської опозиції досі залишається без юридичного вирішення.

Опозиція – це об'єктивне явище суспільного життя. Вона передбачає свободу думок, поглядів, діяльності різноманітних суспільних об'єднань, незалежність засобів масової інформації. Політична опозиція, на думку науковців, є ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, невід'ємною складовою механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин. В українському парламенті політична опозиція, представлена окремими політичними партіями, які пропонують альтернативній владі курс розвитку держави. Проте, як слушно відзначає О. Гнаповський, виникає ряд запитань, яким чином окремі політичні партії стали опозиціями, і на що здатна політична опозиція, а також, які механізми впливу на прийняття рішень владною більшістю використовує українська опозиція, не маючи закону про опозицію чи іншого окремого документа, який би регулював питання пов'язані з цією проблемою [1].

Політична опозиція як невід'ємний елемент політичної системи була і продовжує бути актуальним об'єктом дослідження для багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців. Основними працями у цій царині вважаються дослідження Р. Дая, Дж. Сарторі та Х. Лінце. Значну увагу цьому питанню приділяли також О. Крішхаймер, Р. Макрідіс, Д. Елерз, Р. Паннет, К. Палескі. Серед українських вчених слід визначити М. Михальченка, Ф. Рудича, А. Пахарева, С. Бондаря, В. Журавського, М. Дмитренко. І. Ковалю та інших. Аналіз досліджень і публікацій

свідчить про те, що окремі аспекти даної проблеми достатньо активно вивчаються науковцями, але вона досі невирішена і потребує подальшого вивчення.

Метою статті є дослідження політичної опозиції як невід'ємний елемент політичної системи та демократії, а також обґрунтувати та актуалізувати необхідність її нормативного визначення в межах державного законодавства.

Як відомо, з латинської термін «*oppositio*» перекладається як «протиставлення». В сучасній науці це поняття трактується дуже широко: від протистояння владі, режиму, пануючій ідеології до протистояння особистої позиції будь-якій організації або керівникові. Термін «опозиція» визначається політичною наукою як протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії, організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому [6, с. 428].

Історично, як явище політичного життя, опозиція існує з давніх часів у таких формах, як двірцева інтрига, повстання, державний переворот. На рубежі нового часу з'являється так звана «легітимна опозиція» її виникнення пов'язують з «Великою Хартією Вольностей» (1215 р.), що заклала основу британського парламентаризму, започаткувала розвиток права як засобу спротиву королівській владі. Будь-яке порушення декларованих прав і свобод з боку владних структур, потребує активної протидії з боку громадськості, яка об'єднується в організації, спілки, асоціації, формує реальну опозицію існуючого режиму [2, с. 223].

Законом України «Про політичні партії в Україні» також передбачені гарантії свободи опозиційної діяльності політичних партій, у тому числі можливість викладати публічно та обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя [3].

Функціонування опозиції є невід'ємним елементом політичної системи всякої демократичної держави та основою розвитку громадянського суспільства. В системі політичних відносин опозиція виконує помітні позитивні функції:

1. Сприяє відокремленню, відображенню й узагальненню інтересів груп населення, яких не влаштовують діяльність різних гілок влади в центрі і регіонах. Це дає можливість оприлюднити погляди і позиції значної частини населення та вивчити й врахувати ці погляди і позиції владою і скоригувати свою внутрішню та зовнішню політику;

2. Критика влади і протидія окремим недосить продуманим рішенням, діям політичних інститутів є інструментом демократії, своєрідним тренінгом для влади;

3. Розвиток головної «тріади» дій опозиції – критика, контроль, альтернатива дає змогу владним інститутам бачити альтернативні рішення, шляхи розвитку, врахувати їх у своїй діяльності і тим самим зменшувати конфліктність у суспільстві, розширювати соціальну базу реформ.

Водночас, як слушно відзначає М. Михальченко, не варто перебільшувати позитивну роль опозиції в Україні. Нерідко окремі опозиційні групи використовували демократичні норми і процедури як засіб захисту вузькокорпоративних інтересів та амбіційних претензій їх лідерів на всенародне представництво. В цьому разі числа і цілі буцімто боротьби за владу для вузької групи людей, а інколи й просто окремих політичних авантюристів [5, с. 26]. Крім того, необхідно підкреслити, що в українському суспільстві є своєрідний «політичний спорт» – гра в опозицію. Є політичні сили, які оголошують себе конструктивною. Непримиренною парламентською опозицією, але сьогодні оголошують себе опозицією, а завтра стають друзями влади.

Ефективність діяльності політичної опозиції, належне виконання нею суспільних функцій, на думку науковців, залежить від багатьох факторів. Серед них: законодавче визначення статусу опозиції, гарантії її прав; урахування позиції меншості при прийнятті рішень у парламенті; підтримка вимог опозиції громадянами; згуртованість сил опозиції, наявність авторитетних лідерів, конструктивної ідеології тощо.

Українське суспільство необхідних умов для формування й успішного функціонування опозиції ще не створило. Проблеми «меншості» чи парламентської опозиції досі залишається без юридичного вирішення. Подеколи вона набуває політичної актуалізації та, відповідно, суто політичних способів розв'язання без необхідного законодавчого закріплення. Підтвердженням належності цього питання до суто політичного поля слугує також і млявість законотворців щодо нього, зокрема і той факт, що за період діяльності Верховної Ради шостого скликання було зареєстровано лише один законопроект, присвячений інституціоналізації опозиції. У ньому пропонується таке визначення парламентської опозиції – це добровільне депутатське об'єднання депутатських фракцій (депутатської фракції) у Верховній Раді України та (або) народних депутатів України, що не увійшли до парламентської більшості, подали заяви про перехід в опозицію і які не погоджуються з політичним курсом парламентської більшості і Кабінету Міністрів України та (або) способом його реалізації, здійснюють контроль за діяльністю парламентської більшості і Кабінету Міністрів України. критикують їх діяльність і пропонують альтернативну програму розвитку України та шляхи її реалізації.

У нізці законопроектів попередніх скликань окреслено такі бачення опозиції:

– депутатські фракції, групи та позафракційні депутати, які заявили про свою опозиційність до офіційного політичного курсу.

– народні депутати України, які не увійшли до складу парламентської більшості та уклали Угоду про парламентську опозицію, яку підписало не менше двох третин народних депутатів України, які становлять парламентську меншість, але не

менше однієї п'ятої від конституційного складу Верховної Ради України.

– добровільне об'єднання народних депутатів України – членів депутатських фракцій (груп), позафракційних народних депутатів України, які не підтримують політичний та соціально-економічний курс Президента України, діяльність Кабінету Міністрів України по його реалізації та пропонують суспільству альтернативну програму розвитку.

– систематичне вираження публічної незгоди певних парламентських груп і фракцій з політичним курсом Кабінету Міністрів України, яка спрямована на зміну цього політичного курсу або усунення з посад окремих членів Кабінету Міністрів України, або його відставки в цілому [9, с. 22–23].

Таким чином, незважаючи на побутову очевидність поняття «опозиція», його формалізація може набувати різноманітних форм. Зокрема, важливим є об'єкт протистояння, яким бути визначений і Президент України, і Кабінет Міністрів, і безпосередньо парламентська більшість, і широке поняття «офіційного політичного курсу». Відповідно, мета опозиційної діяльності концентрується на зміні поточного політичного курсу держави, зокрема через пропозицію альтернатив або ж усунення з посад окремих членів уряду.

Центр Разумкова пропонує таке визначення опозиції: «Це сукупність суб'єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, що реалізується діючою владою, та/або методів реалізації цієї політики, ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб самим зайняти центральне місце у владній системі» [10, с. 6]. Тож акцент зроблено на політичній боротьбі з метою помінятися місцями з більшістю. У цьому полягає важлива відмінність інституту опозиції в Україні від стабільних демократичних систем, у яких мета опозиції – корекція поточного урядового курсу задля відстоювання інтересів суспільства та професіональна підготовка альтернатив публічної політики.

В Україні, у найзагальнішому сенсі, розмежування між парламентською більшістю та меншістю проходить на основі сприяння чи протистояння поточному векторові та принципами розвитку країни. Зрозуміло, що такий поділ можливий лише в умовах демократичного режиму, яким гарантується плюралізм та свобода думок. У позапарламентському просторі можливість незгоди з існуючим станом речей забезпечується свободою об'єднань громадян, діяльністю політичних партій та іншими механізмами. В умовах парламенту і владної системи загалом гарантії плюралізму та максимальної свободи вираження думок поєднуються із міркуваннями щодо стабільності та цілісності державної політики. Відповідно, поділ на прихильників та противників актуальної публічної політики неминучий.

Сучасне демократичне правління – це партійне правління. Вирішення суперечок та конфліктів

між партійними лідерами або між більшістю й опозицією повинно відбуватися па основі «принципових переговорів», а не позиційних. «Теорія принципів переговорів» (Дж. В. Бертон, Р. Даль, Р. Фішер) передбачає вирішення політичних проблем на основі їхніх якісних характеристик, тобто виходячи з суті справи, а не торг з приводу того, на що може погодитися чи не кожна зі сторін. Цей метод передбачає прагнення сторін знайти взаємну вигоду там, де тільки можливо, а там, де їхні інтереси не збігаються, потрібно знайти такий компроміс, який був би обґрунтований будь-якими справедливими нормами, незалежно від волі кожної зі сторін.

На жаль, сьогодні в Україні у кожній з конфлікуючих сторін на першому місці власні інтереси, в той час як народні обранці повинні захищати інтереси своїх виборців. Дестабілізація роботи українського парламенту 2013–2018 рр., постійним блокуванням роботи, низьким коефіцієнтом корисної дії в законотворчій і нормотворчій сферах, – дає підстави стверджувати, що можливість створення коаліції за демократичними принципами в українському парламенті надзвичайно низька.

М. Михальченко визначає п'ять типів конфлікту інтересів, які породжують протистояння і взаємодії влади та опозиції.

1. Справжній конфлікт на основі різного підходу до державотворення. Існує об'єктивне зіткнення інтересів різних соціальних сил державницької і антидержавницької орієнтації.

2. Випадковий конфлікт інтересів, який залежить від випадкових обставин, що не завжди усвідомлюються учасниками, – тимчасове зниження або невиплата зарплат, сезонне коливання цін, волонтаризм чиновників і т.п. Цей конфлікт легко подолати за умови усвідомлення й здійснення можливих альтернатив.

3. Змішаний конфлікт інтересів, викликаний факторами, які лише побічно пов'язані з об'єктивними, – мовні, релігійні, культурні та інші питання.

4. Неправильно приписаний конфлікт, що належить до справжніх політичних, географічних чи інших причин.

5. Хибний конфлікт інтересів – немає об'єктивних підстав, але виникає внаслідок хибних уявлень або непорозумінь. Такого типу конфліктів в Україні багато на ґрунті суб'єктивного розуміння інтересів гілок влади, політичних інститутів, регіонів або на ґрунті просто провокацій [5, с. 22].

Опозиція є невід'ємним компонентом, свого роду індикатором демократичного суспільства і правової держави. Ф. Рудич зазначає, що «цивілізована опозиція – це коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної і правової системи» [8, с. 6]. В класичному розумінні цивілізована опозиція – це коли не тільки партія, що перемогла, визначає законність і справедливість правил гри, а й переможена партія також. Хоча останнім визнати це дається нелегко. Переможена партія повинна

розуміти, що в ході суперництва зіткнулись лише земні інтереси, кожен з яких законний, і що благополуччя однієї зі сторін не досягається за рахунок іншої. Така опозиція не може вважатися конструктивною.

Конструктивна опозиція має бути альтернативною політичній стратегії і тактиці правлячих сил. Їх взаємна конкуренція, в межах існуючих політичних систем, зменшує зростання небезпечної поляризації сил, що існують у суспільстві та парламенті. Цьому сприяє вироблення чітких позицій сторін, що відображають їхні взаємини. Така опозиція неможлива без відповідальності політичних партій та їх лідерів. У сучасному українському суспільстві ще не створені умови для функціонування цивілізованої опозиції.

Взаємодія влади та опозиції повинна відбуватися на основі так званого «демократичного контракту». Такий контракт, на думку З. Балабаєвої, передбачає демократичний шлях вирішення конфліктів, які структурно протиставляють одне одному різноманітні групи суспільства у їхній боротьбі за владу. Він найкращий, оскільки віддає перевагу не пригніченню і знищенню суперника, а є успішним генератором нових соціальних відносин. Такий контракт привчає членів соціальної групи до загальноприйнятних договірних процедур. Влади закону не нав'язується тільки волею найбільш сильних, вона поступово стає результатом згоди найбільш слабких чи меншості, нехай навіть тимчасової [4, с. 137].

Необхідно підкреслити, що природа відносин між владою та опозицією нерозривно пов'язана зі рівнем політичної культури української еліти. Отже, можна припускати, що реальні зміни та переведення взаємодії усередині політичної системи на демократичні та прозорі засади залежать від розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні та циркуляції політичного істеблішменту.

На нинішньому етапі в демократичних державах немає усталеного підходу до унормування інституту парламентської опозиції на конституційному чи законодавчому рівні. Сучасні дослідники на підставі аналізу інституціоналізації виокремлюють чотири основні моделі парламентської опозиції: а) вестмінстерська модель (поширена в Австралії, Великій Британії, Індії, Канаді), за якої роль парламентської опозиції формалізована, але на практиці вона мало впливає на вироблення політичного курсу країни; б) французька модель, коли роль опозиції незначна і на практиці, й інституційна; в) німецька модель (поширена в Німеччині, Австрії та ін.), за якої роль опозиції не настільки формалізована, як у вестмінстерській моделі, проте традиції політичної практики та розвиненість інститутів громадянського суспільства дають змогу опозиції на практиці реально впливати на ухвалення рішень; г) скандинавська модель (Данія, Норвегія, Швеція) характеризується значно меншими правами опозиції, ніж у всіх інших моделях. Опозиція має право на участь у діяльності законодавчих комітетів та в ухваленні порядку денного.

Специфіка української опозиції полягає в тому, що за роки незалежності України вона стала невід'ємною складовою політичної системи. Практично всі провідні політичні сили за цей час встигли побувати як при владі, так і в опозиції [8]. Діяльність сучасної парламентської опозиції мала б здійснюватися на підставі політичних домовленостей із парламентською більшістю.

Сьогодні очевидним є той факт, що у суспільному житті будь-якої демократичної країни стосунки між політичними опонентами будуються по лінії влада – опозиція. Політична опозиція є неодмінним компонентом, індикатором демократичного суспільства й правової держави.

Конструктивна опозиція має бути альтернативною, а неантагоністичною політиці, стратегія і тактиці панівної владної еліти. Автори підтримують думку дослідників, які вважають, що до цього часу такої опозиції в Україні не існує. Опозиція не сприймається суспільством як реальна альтернатива владі, ефективність її діяльності залишається низькою.

Сьогодні потреби політичного процесу України передбачають удосконалення правової бази функціонування політичних партій та необхідність нормативного визначення політичної опозиції в межах державного законодавства. Закон має перекрити можливості влади кваліфікувати в кожному окремому випадку дії опозиції як антиконституційні, гарантувати рівні конституційні права владі і опозиції. Тобто, закон, в основу якого повинні бути покладені національні інтереси, має гарантувати верховенство права в політичній та інших сферах діяльності, політичну стабільність, права і свободу громадян. Опозиція несе за це таку саму відповідальність, як і влада.

Список використаних джерел

1. Гнаповський, О. 'Проблеми діяльності політичної опозиції в Україні: шляхи оптимізації'. [online] Доступно: <http://naub.oa.edu.ua/2012/problem-diynosti-politychnolohi-opozytsiji-v-ukrajni-shlyahy-optymizatsiji-2/>
2. Дмитренко, М., 2008. 'Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції [Тексти]', *Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки*, К.: Знання України, 544 с.
3. 'Закон України «Про політичні партії в Україні»', 2005, *Політичні партії України*. В 3 т.; Уклад.: Ю. Шайгородський, К.: *Український центр політичного менеджменту*, Т.3, 920 с.
4. Кукуруз, ОВ., 2010. 'Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз', К.: *Наукова думка; НАН України*, 200 с.
5. Михальченко, М., 2002. 'Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема', *Сучасна українська політика і політологія про неї*, М. І. Михальченко, І. Курас, Ф. М. Рудич [та ін.], К.: *Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького*, с.20–33.
6. 'Політологічний енциклопедичний словник', 2004, Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко, 2-ге вид., доп. і перероб., К.: *Довіра*, 740 с.
7. Рудич, ФМ., 2011. 'Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу', *Політичний менеджмент*, №2 (47), с.13–43.
8. Рудич, ФМ., 2013. 'Політична влада і опозиція в Україні: методологічний аспект', *Віче*, №17.
9. 'Як працює твій депутат – Інформаційно-аналітичний журнал', 2012, *К6 ГО Фундація «Відкрите суспільство»*, №1.

10. 'Влада і опозиція в Україні. Аналітична доповідь Центру разуцкогo', 2002, *Національна безпека і оборона*, №7.

References

1. Gnarpovs'kyj, O. 'Problemy dijaj'nosti politychnoi' opozycji' v Ukraї'ni: shljahy optymizacii' (Problems of political opposition activity in Ukraine: ways of optimization)'. [online] Dostupno: <http://naub.oa.edu.ua/2012/problem-diylnosti-politychnoloji-opozytsiji-v-ukrajni-shlyahy-optymizatsiji-2/>
2. Dmytrenko, M., 2008. 'Politychna systema Ukraї'na: rozvytok v umovah globalizacii' ta informacijnoi' revolucii' [Teksty] (Political System Ukraine: Development in the Conditions of Globalization and the Information Revolution [Texts])', *Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova, in-t operativ. dijaj'n. ta derzh. Bezpeky*, K.: *Znannja Ukraї'ny*, 544 s.
3. 'Zakon Ukraї'ny «Pro politychni partii' v Ukraї'ni» (Law of Ukraine «On Political Parties in Ukraine»)», 2005, *Politychni partii' Ukraї'ny*. V 3 t.; Uklad.: Ju. Shajgorods'kyj, K.: *Ukraї'ns'kyj centr politychnogo menedzhmentu*, T.3, 920 s.
4. Kukuruz, O.V., 2010. 'Politychna opozycja v Ukraї'ni ta Pol'shhi: porivnal'nyj analiz (Political opposition in Ukraine and Poland: comparative analysis)', K.: «*Naukova dumka*»; *NAN Ukraї'ny*, 200 s.
5. Myhal'chenko, M., 2002. 'Vzajemodija politychnoi' vlady i opozycji' jak politologichna problema (Interaction of political power and opposition as a political problem)', *Suchasna ukrai'ns'ka polityka i politologija pro nei*, M. I. Myhal'chenko, I. Kuras, F. M. Rudych [ta in.], K.: *In-t derzhavy i prava im. V. M. Korec'kogo*, s.20–33.
6. 'Politologichnyj encyklopedychnyj slovnyk (Political encyclopedic dictionary)', 2004, Uporjadnyk V. P. Gorbatenko; Za red. Ju. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Gorbatenko, 2–ge vyd., dop. i pererob., K.: *Dovira*, 740 s.
7. Rudych, F.M., 2011. 'Politychnyj rezhym v Ukraї'ni: sprobа politologichnogo analizu (Political regime in Ukraine: an attempt of political analysis)', *Politychnyj menedzhment*, №2 (47), s.13–43.
8. Rudych, F.M., 2013. 'Politychna vlada i opozycja v Ukraї'ni: metodologichnyj aspekt (Political power and opposition in Ukraine: a methodological aspect)', *Viche*, №17.
9. 'Jak pracjuje tvij deputat – Informacijno-analitychnyj zhurnal (How your deputy works – Information and analytical magazine)', 2012, *K6 GO Fundacija «Vidkryte suspil'stvo»*, №1.
10. 'Vlada i opozycja v Ukraї'ni. Analitychna dopovid' Centru razuckogo (Power and opposition in Ukraine. Analytical Report of the Razutsky Center)', 2002, *Nacional'na bezpeka i obrona*, №7.

* * *